

QISHLOQ XO'JALIGI KORXONALARINING ISHLAB CHIQRISH SALOHIYATINI TAHLIL QILISH

Muxametov Abubakr Baboyevich

Iqtisodiyot fanlar nomzodi, dotsent

Culiston davlat universiteti

<https://orcid.org/0009-0007-4283-5419>

Matkuliyeva Sanobar Ismailovna

“Ma'mun universiteti” katta o'qituvchisi

<https://orcid.org/0000-0001-7280-9982>

Annotatsiya: Qishloq xo'jaligi korxonalarining ishlab chiqarish salohiyatini tahlil qilish qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini pasaytirish, resurstejamkor ishlab chiqarish texnika va texnologiyalaridan foydalanishni taqozo qiladi. Shundan kelib chiqqan holda, mazkur maqolada qishloq xo'jaligi korxonalarining ishlab chiqarish salohiyatini tahlil qilishga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, agrosanoat majmuasi, qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchisi, qishloq xo'jaligi korxonasi, foyda, zarar, rentabellik, ishlab chiqarish salohiyati.

Kirish.

Ishlab chiqarish salohiyati mumkin bo'lgan maksimal iqtisodiy samarani olish uchun ishlab chiqarish resurslarining samarali o'zaro ta'siriga qaratilgan boshqariladigan ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida qaraladi. Qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish salohiyatining muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida xo'jaliklarning moddiy-texnik bazasini ifodalovchi mulkiy holatini ko'rib chiqish zarur. Agrosanoat majmuasidagi qishloq xo'jaligi asosiy fondlarining asosiy qismi eskirgan yoki manaviy eskirganligicha qolmoqda. Biz tahlil qilina yotgan ma'lumotlarga asoslanib, ishlab chiqarish resurslari dinamikasini tahlil qilish qishloq xo'jaligi korxonalarida ayrim yillarda asosiy fondlar qiymatining sezilarli darajada o'sishini ko'rish mumkin. O'rganilayotgan qishloq xo'jaligi korxonalarida asosiy fondlarning yaroqliligining o'zgarishi tendentsiyasi ma'lum tashvishlarni keltirib chiqaradi, chunki asosiy fondlar holatidagi o'zgarishlarning yaroqlilik koeffitsienti tahlil qilina yotgan davrda barqaror ravishda kamayib ketyapti. Korxonalarining xo'jalik faoliyatida asosiy fondlardan tashqari ishlab chiqarish resurslari tarkibida nomoddiy aktivlar, uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar, moddiy aktivlarga foydali investitsiyalar va boshqa aylanma aktivlardan foydalanish mumkin.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish salohiyatining navbatdagi tarkibiy qismi – tovar-moddiy zahiralari va qisqa muddatli moliyaviy aktivlar (aylanma mablag'lar) ko'rinishidagi moddiy resurslar hisoblanadi. Tahliliy ma'lumotlardan kelib chiqadiki, tovar-moddiy zahiralari qishloq xo'jaligi korxonalarining barcha aylanma mablag'larining 61% dan 95% gacha tashkil etadi. Qishloq xo'jaligi korxonalarining moddiy resurslari tarkibida o'stirish va boqish uchun yosh hayvonlar muhim rol o'ynaydi, bu doimiy ravishda barcha zahiralarning yarmini tashkil etadi va zahiralari tarkibida ularning ulushining o'zgarish dinamikasi o'sish tendentsiyasini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish salohiyatini tahlil qilish bosqichining navbatdagi bosqichi mavjud ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini o'rganish va ularning qaytimini baholashdan iborat. Ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlarini tahlil qilish shuni ta'kidlashga imkon beradiki, umuman olganda, o'rganilayotgan barcha qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish darajasi qoniqarli.

Asosiy qism. Qishloq xo'jaligi korxonasining ishlab chiqarish salohiyati ishlab chiqarish (yer, texnik, moddiy, mehnat) resurslari va ularning iqtisodiy faoliyat jarayonida ma'lum ishlab chiqarish va moliyaviy natijalarga aylantirilishi qobiliyatini o'z ichiga oladi [4]. Ishlab chiqarish salohiyati mumkin bo'lgan maksimal iqtisodiy samarani olish uchun ishlab chiqarish resurslarining samarali o'zaro ta'siriga qaratilgan boshqariladigan ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida qaraladi.

O'z ishlab chiqarish salohiyatining miqdoriy va sifat xususiyatlarini bilish, uning parametrlarini tarmoqning o'rtacha ko'rsatkichlari bilan qiyosiy tahlil qilish qishloq xo'jaligi korxonalarini rahbariyatiga ishlab chiqarish biznes jarayonlarining holati va borishi to'g'risida haqiqiy ma'lumot olish, turli boshqaruv muammolarini samarali rejalashtirish va hal qilish imkonini beradi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish salohiyatining muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida xo'jaliklarning moddiy-texnik bazasini ifodalovchi mulkiy holatini ko'rib chiqish zarur.

Agrosanoat majmuida moddiy-texnika bazasining holati, uni fan-texnika taraqqiyotini joriy etish asosida o'z vaqtida yangilab borish ishlab chiqarish hajmini saqlab qolish va oshirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va sotish, qishloq xo'jaligi xodimlari mehnat unumdorligini oshirish, korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirishda katta rol o'ynaydi.

So'nggi yillarda Sirdaryo viloyati qishloq xo'jaligi moddiy-texnik bazasini yangilash uchun katta moliyaviy resurslar oldi. Sirdaryo viloyati hududiga investitsiyalarni jalb qilish uchun asosiy omil tayyor muhandislik infratuzilmasi bo'lgan maydonchalarni yaratish hisoblanadi, bu esa hozirgi bosqichda qishloq joylarda investitsiya faolligini faollashtirish uchun muhim to'siqlardan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda viloyatda qishloq xo'jaligiga katta miqdorda investitsiyalar yo'naltirilganligiga qaramay, agrosanoat majmuasidagi qishloq xo'jaligi fondlarining asosiy qismi eskirgan yoki manaviy eskirganligicha qolmoqda, bu esa korxonalarda ishlab chiqarish resurslari holatini chuqur o'rganish va tahlil qilish, samarali iqtisodiy faoliyatni davom ettirish uchun ularning ishlab chiqarish imkoniyatlarini baholash zarurligini oldindan belgilab beradi.

Sirdaryo viloyatidagi o'rganilayotgan qishloq xo'jaligi korxonalarida asosiy fondlarning holati va ularning harakatini tahlil qilaylik (1-jadval).

1-jadvaldagi ma'lumotlarga asoslanib, ishlab chiqarish resurslari dinamikasini tahlil qilish qishloq xo'jaligi korxonalarida ayrim yillarda asosiy fondlar qiymatining sezilarli darajada o'sishi kuzatilgan degan xulosaga kelishga imkon beradi. Asosiy vositalarning eng katta o'sishiga "AAA" OAJ erishdi, bu yerda asosiy vositalar qiymatining yillik o'sishi o'rtacha 18% ni tashkil qiladi, bu "AAA" OAJ har yili yangi mulk majmualarini foydalanishga topshirish uchun kapital qo'yilmalarni amalga oshirishi, foydalanilayotgan ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya va rekonstruksiya qilish ishlari olib borilmoqdani ko'rsatadi.

1-jadval. – Asosiy vositalarning holati va harakati ko'rsatkichlari, %

Ko'rsatkichlar	Yil oxirida						O'zgarish sur'ati, % 2022/2017
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Yangilanish ko'rsatkishi, %							
"ABM" OAJ	5,2	5,6	4,4	23,2	14,8	5,3	101,9
"BAM" OAJ	11,4	15,3	20,8	18,3	16,5	15,6	136,8
"AAA" OAJ	32,9	11,3	31,8	24,3	13,7	14,3	43,5
"BUB" OAJ	7,1	9,4	14,9	11,2	9,6	2,8	39,4
Hisobdan chiqarish ko'rsatkichi, %							

“ABM” OAJ	2,1	2,7	2,3	2,3	2,4	3,0	142,9
“BAM” OAJ	7,3	8,4	15,5	16,2	11,5	12,4	169,9
“AAA” OAJ	7,9	5,7	12,8	8,2	8,5	7,2	91,1
“BUB” OAJ	4,3	4,4	4,2	4,8	5,3	6,4	148,8
Yaroqlilik koeffitsienti							
“ABM” OAJ	0,63	0,62	0,59	0,65	0,65	0,61	96,8
“BAM” OAJ	0,79	0,62	0,58	0,55	0,53	0,52	65,8
“AAA” OAJ	0,62	0,57	0,63	0,65	0,62	0,59	95,2
“BUB” OAJ	0,50	0,47	0,49	0,48	0,45	0,43	86
Eskirish koeffitsienti							
“ABM” OAJ	0,37	0,38	0,41	0,35	0,35	0,39	105,4
“BAM” OAJ	0,21	0,38	0,42	0,45	0,47	0,48	228,6
“AAA” OAJ	0,38	0,43	0,37	0,35	0,38	0,41	107,9
“BUB” OAJ	0,50	0,53	0,51	0,52	0,55	0,57	114
Asosiy vositalarning o‘sish sur‘ati ko‘rsatkichi							
“ABM” OAJ	3,2	3,1	2,1	27,2	14,5	2,3	71,9
“BAM” OAJ	4,5	8,1	6,7	4,0	6,0	3,8	84,4
“AAA” OAJ	37,2	6,3	27,9	21,9	6,6	8,4	22,6
“BUB” OAJ	4,1	5,5	12,6	9,8	4,5	-3,5	-

Izoh: raqamlar shartli

Boshqa korxonalarda asosiy fondlar qiymatining o‘sishi yiliga 5,5% dan 8,7% ni tashkil etadi. Shuni ta’kidlash kerakki, ushbu korxonalarda davr oxirida asosiy vositalarni tugatish darajasi dastlabki bosqichga nisbatan oshgan, bu bilvosita ishlab chiqarish hajmlarining kamayishini va shunga mos ravishda foydalanilmayotgan ishlab chiqarish resurslarini chiqarish va ularni tugatishni ko‘rsatishi mumkin.

“ABM” OAJ va “BAM” OAJ balanslarida asosiy fondlar tarkibida qishloq xo‘jaligi yerlari mavjud emas. “AAA” OAJ va “BUB” OAJda yerning narxi unchalik katta emas va barcha asosiy vositalar qiymatining taxminan 2 foizini tashkil qiladi.

“BAM” OAJ asosiy fondlari tarkibida mahsuldor chorvachilik ulushi 2017 yilda 22% dan 2022 yilda 35% gacha sezilarli darajada oshdi; “ABM” OAJ, “AAA” OAJ, “BUB” OAJda mahsuldor chorvachilik ulushi mos ravishda 10-12% dan 14-18% gacha o‘sdi.

O‘rganilayotgan qishloq xo‘jaligi korxonalarida asosiy fondlarning yaroqliligining o‘zgarishi tendentsiyasi ma’lum tashvishlarni keltirib chiqaradi. “BAM” OAJ asosiy fondlar holatidagi o‘zgarishlarning eng salbiy tendentsiyasiga ega, bu yerda yaroqlilik koeffitsienti tahlil qilinayotgan davrda barqaror ravishda 0,79 dan 0,52 gacha kamaygan.

Asosiy fondlarning ishga yaroqlilik koeffitsientining biroz oshishi 2019-2020 yillar davrida qishloq xo‘jalik korxonalarining moddiy-texnik bazasiga kapital qo‘yilmalar hisobiga amalga oshiriladi.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarida asosiy fondlarni yangilash sur‘atlarining o‘zgarishlar dinamikasini o‘rganilayotgan davrda “BUB” OAJda asosiy kapitalga nisbatan kichikroq investitsiyalar amalga oshirildi.

“ABM” OAJda asosiy vositalarni yangilash darajasi 2020 va 2021 yillardan tashqari 5% dan kam. 2020 yilda ushbu xo‘jalikda umumiy qiymati 387 million so‘m, 2021 yilda 282 million so‘m miqdorida asosiy vositalar sotib olindi.

“BUB” OAJning investitsion qo‘yilmalari 2022 yilda sezilarli darajada kamaydi, asosiy fondlarni yangilash sur‘ati bor-yo‘g‘i 2,8% ni tashkil etdi, bu 2017 yildagi xuddi shu ko‘rsatkichdan 4,4 baravar kam. Ushbu korxonada eng katta kapital qo‘yilmalar 2019 yil davrida 519 million so‘m miqdorida amalga oshirildi.

“AAA” OAJda investitsiya siyosatiga katta e’tibor qaratilmoqda, bu yerda o‘rganilayotgan davrda asosiy fondlarni yangilashning o‘rtacha yillik darajasi 21,4% ni tashkil qiladi.

Yuqoridagi ma'lumotlar asosida xulosa qilishimiz mumkinki, "BAM" OAJ rahbariyati moddiy-texnika bazasini yangilash masalalariga alohida e'tibor qaratmoqda, bu yerda o'rtacha yillik yangilanish darajasi 16,3% ni tashkil qiladi. Biroq, asosiy vositalarni hisobdan chiqarishning barqaror tendentsiyasiga e'tibor qaratish lozim.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini asosiy fondlarining foydalanishga yaroqlilik koeffitsientining prognoz qilinayotgan ko'rsatkichlari, agar investitsiya siyosatining joriy tendentsiyalari davom etsa, kelgusi uch yilda quyidagi qiymatlarga ega bo'ladi (2-jadval).

2-jadval 2023-2025 yillar uchun asosiy vositalarning foydalanishga yaroqlilik koeffitsienti prognozi

Ko'rsatkichlar	Yil oxiri		
	2023	2024	2025
"ABM" OAJ	0,63	0,631	0,633
"BAM" OAJ	0,434	0,387	0,339
"AAA" OAJ	0,615	0,616	0,617
"BUB" OAJ	0,428	0,416	0,404

2-jadvaldagi ma'lumotlar ko'rsatilgandek, tahlil qilingan ko'rsatkichdagi o'zgarishlarning ijobiy dinamikasi "ABM" OAJ va "AAA" OAJ uchun saqlanib qoladi.

Prognozlarga ko'ra, "BUB" OAJ asosiy fondlarining yaroqlilik koeffitsienti 5,6% ga kamayadi. Korxonaning texnik salohiyatining sifat holatining eng katta pasayishi "BAM" OAJda prognoz qilinmoqda, bunda asosiy vositalarning ishga yaroqlilik koeffitsienti deyarli 22% ga kamayadi va 2025 ga 0,34 ni tashkil qiladi.

Ishlab chiqarish salohiyatining holatini baholash uchun mehnatni fond bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichi o'zgarishlarini tahlil qilamiz.

Bunda "AAA" OAJ asosiy ishlab chiqarish vositalari bilan eng ko'p ta'minlangan, bu yerda bitta xodim uchun 19 dan 47 million so'mgacha asosiy resurslar to'g'ri keladi. "BAM" OAJ eng kam asosiy vositalarga ega – bir xodimga to'g'ri keladigan asosiy vositalar 5 milliondan 10 million so'mgacha. Ushbu ko'rsatkich bo'yicha o'sishiga nisbatan eng katta og'ish "AAA" OAJ va "ABM" OAJda kuzatilmoqda.

Korxonalarining xo'jalik faoliyatida asosiy fondlardan tashqari ishlab chiqarish resurslari tarkibida nomoddiy aktivlar, uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar, moddiy aktivlarga foydali investitsiyalar va boshqa aylanma aktivlardan foydalanish mumkin.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, barcha uzoq muddatli aktivlarning 99 foizi "AAA" OAJ va "ABM" OAJning asosiy fondlaridir. "BUB" OAJda asosiy vositalar aylanma mablag'larning tashqari aktivlarni 90% dan 95% gacha tashkil etadi, ular bilan bir qatorda korxonada faoliyatida uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar qo'llaniladi, ularning ulushi o'rtacha 5% ga yaqin va 2022 yilda boshlangan tugallanmagan qurilish (ulushi 6,2%) ham mavjud.

"BAM" OAJning asosiy fondlarining qiymati barcha uzoq muddatli aktivlarning 90% dan bir oz kamroq, 10-11% asosiy fondlarni modernizatsiya qilish xarajatlarini ifodalovchi boshqa aylanma mablag'lar ulushiga to'g'ri keladi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish salohiyatining navbatdagi tarkibiy qismi – tovar-moddiy zahiralari va qisqa muddatli moliyaviy aktivlar (aylanma mablag'lar) ko'rinishidagi moddiy resurslar hisoblanadi.

O'rganilayotgan qishloq xo'jaligi korxonalarining aylanma mablag'larining ulushi barcha aktivlarning o'rtacha 23% dan 42% gacha tashkil qiladi. Aylanma aktivlarning eng katta ulushi "BUB" OAJda (42%),

“BAM” OAJda (40%) qayd etilgan. Kichikroq ulush “AAA” OAJda (32%), “ABM” OAJda (23%) xo‘jaliklarida.

Aylanma mablag‘larning mavjudligi bo‘yicha birinchi o‘rinda “BUB” OAJ turadi, bu yerda uning qiymati 2017 yilda 960 milliondan 2022 yilda 1720 million so‘mgacha oshdi.

“ABM” OAJ joriy aktivlar hajmi bo‘yicha eng past ishlab chiqarish salohiyatiga ega (220 dan 380 million so‘mgacha). Shuningdek, barcha korxonalarda aylanma mablag‘lar (2022 yildagi “BAM” OAJ bundan mustasno) har yili miqdoriy jihatdan oshib borayotganini ta’kidlaymiz. Shu bilan birga, ushbu davrdagi eng katta o‘shishga “BUB” OAJ erishdi, bunda olti yil davomida ko‘rsatkichning o‘shish sur‘ati 80,1% ni tashkil etdi. Qishloq xo‘jaligi korxonalarida joriy moddiy resurslarning asosiy ulushini tovar-moddiy zahiralari tashkil etadi.

Tovar-moddiy zahiralari qishloq xo‘jaligi korxonalarining barcha aylanma mablag‘larining 61% dan 95% gacha tashkil etadi. Aylanma mablag‘larning qolgan qismi moliyaviy aktivlar, asosan, debitorlik qarzlari bilan ifodalanadi. Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar faqat “BUB” OAJda kuzatiladi, ularning aylanma aktivlardagi ulushi 2017 yilda 12,2% dan 2022 yilda 16,3% gacha tashkil etdi va muomaladagi erkin naqd pullarni xarakterlaydi.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarining moddiy resurslari tarkibida o‘stirish va boqish uchun yosh hayvonlar muhim rol o‘ynaydi, bu doimiy ravishda barcha zahiralarning yarmini tashkil etadi va zahiralari tarkibida ularning ulushining o‘zgarish dinamikasi o‘shish tendentsiyasini ko‘rsatadi.

2017 yildan 2022 yilgacha bo‘lgan davrda qishloq xo‘jaligi korxonalarining ishlab chiqarish resurslarining holati va harakatini baholash korxonalarining ishlab chiqarish salohiyatining barqaror o‘shishi, ularning ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish va bozor salohiyatini oshirish uchun qulay istiqbollari to‘g‘risida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Ishlab chiqarish salohiyatini tahlil qilish bosqichining navbatdagi bosqichi mavjud ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini o‘rganish va ularning qaytimini baholashdan iborat. Ushbu vazifaga erishish uchun ko‘rsatkichlar tizimini hisoblash bilan adabiyotda tavsiya etilgan metodikadan foydalangan holda ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish ko‘rsatkichlarini tahlil qilish kerak.

Ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish ko‘rsatkichlarini tahlil qilish shuni ta’kidlashga imkon beradiki, umuman olganda, o‘rganilayotgan barcha qishloq xo‘jaligi korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish darajasi qoniqarli. Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligi korxonalarida faoliyatida quyidagi salbiy tomonlarni qayd etish kerak:

– “ABM” OAJ va “AAA” OAJ asosiy fondlarining fond qaytimi ko‘rsatkichi qiyosiy jihatdan “BAM” OAJ va “BUB” OAJdagi shunga o‘xshash ko‘rsatkichdan past, bu asosiy vositalardan foydalanishda yetarli darajada yuqori samaradorlikni ega emasligini ko‘rsatishi mumkin;

– “BAM” OAJda qishloq xo‘jaligi biznes-jarayonlari rentabelligining barqaror pasayishi katta tashvish uyg‘otmoqda, bu fond rentabellik ko‘rsatkichi va umuman korxonalar uchun foyda darajasi sezilarli darajada pasayishiga ta’sir qiladi;

– 2022 yil oxiriga kelib, “BAM” OAJ va “BUB” OAJda zahiralarni aylanmasining davomiyligining oshishi tashvishli, bu korxonalarining xo‘jalik faoliyatining moddiy aylanma mablag‘larining haddan tashqari ko‘p to‘planishi bilan tavsiflanadi;

– o‘rganilayotgan davrda “BAM” OAJ va “BUB” OAJning moliyaviy tsikli davomiyligining oshishiga e’tibor qaratadi.

“Iqtisodiyotning oltin qoidasi”dan foydalangan holda asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘shish sur‘atlarini hisoblab, tahlil natijalarini umumlashtiramiz (3-jadval).

3-jadval – Iqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘shish sur‘atlari

Ko‘rsatkichlar	2017 yildan 2022 yilgacha bo‘lgan davr uchun o‘shish sur‘atlari		
	aktivlar	tushum	sof foyda
“ABM” OAJ	158,4	187,5	127,9

“BAM” OAJ	111,7	76,6	0,2
“AAA” OAJ	185,0	134,0	54,6
“BUB” OAJ	149,8	116,9	76,5

3-jadvalda keltirilganlarni ko‘rsatkichlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish resurslari nuqtai nazaridan mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanish “ABM” OAJda eng yaxshi tashkil etilgan. Ikki korxonada – “AAA” OAJ va “BUB” OAJda ushbu sohadagi ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanishni qoniqarli deb hisoblash mumkin. “BAM” OAJda ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanishda jiddiy muammolar mavjud. O‘tgan davrda xo‘jaligida aktivlar 111,7 foizga o‘sganiga qaramay, mahsulot (ish, xizmatlar) sotishdan tushgan tushum 23,4 foizga kamaydi. Olingan jami daromad sarflangan xarajatlarni zo‘rg‘a qoplayapdi, bu korxonaning samarali iqtisodiy faoliyatini tashkil etishda jiddiy muammolar mavjudligidan dalolat beradi.

Korxonaning mehnat resurslari ishlab chiqarish inson omilining umumiy ko‘rsatkichidir, xodimlarning umumiy qobiliyatlari, ko‘nikmalari va korxonaning xodimlarni boshqarish tizimining ajralmas xarakteristikasi, ayrim adabiyot birlamchi manbalarda mehnat salohiyati sifatida qaraladi. “Mehnat salohiyati” kategoriyasi ishchilarning mavjud yalpi ishlab chiqarish quvvatlarining, kelgusida uni samarali amalga oshirish va kengaytirish uchun shart-sharoitlar butun spektrini o‘rganishni nazarda tutadi.

Korxonaning iqtisodiy salohiyatini tahlil qilish tizimida mehnat salohiyatidan foydalanish holati va uni tahlil qilish metodologiyasi, tahliliy ko‘rsatkichlarni tanlash va qo‘llash, mehnat resurslari darajasini, qo‘llaniladigan boshqaruv tizimining samaradorligini, uning rivojlanishi va bozor talablariga muvofiqligini baholash, eng muhim muammoli masalalardan biri hisoblanadi.

4-jadval

Qishloq xo‘jaligi korxonalarini uchun mehnat resurslari ko‘rsatkichlarini baholash

Ko‘rsatkichlar	Yillar						O‘zgarish sur‘ati, % (2022/2017)
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
O‘rtacha ishchilar soni, kishi							
“ABM” OAJ	92	89	78	75	69	57	62,0
“BAM” OAJ	238	233	236	228	200	183	76,9
“AAA” OAJ	118	117	115	114	110	105	89,0
“BUB” OAJ	355	351	341	344	348	306	86,2
100 gektar qishloq xo‘jaligi yerlariga ishchilar to‘g‘ri keladi, kishi							
“ABM” OAJ	7,04	6,81	5,66	5,49	4,57	3,47	49,3
“BAM” OAJ	11,75	11,51	11,65	11,26	9,88	9,04	76,9
“AAA” OAJ	3,82	3,80	3,74	3,71	3,58	3,41	89,3
“BUB” OAJ	8,94	8,83	8,55	8,61	8,70	7,65	85,6
Har bir ishchiga to‘g‘ri keladigan qoramol miqdori – jami, bosh							
“ABM” OAJ	7,3	7,6	8,8	12,0	11,8	14,9	204,1
“BAM” OAJ	6,7	6,8	6,8	7,1	8,0	8,8	131,3
“AAA” OAJ	17,9	18,6	18,7	18,4	19,8	22,1	123,5
“BUB” OAJ	7,0	7,5	7,5	7,6	7,5	8,7	124,3

Hozirgi sharoitda nafaqat qishloq xo‘jaligi xodimlari tomonidan sarflangan mehnatni baholashga e‘tibor berish, balki qishloq xo‘jaligi korxonalarini mehnat resurslarining sifat tarkibiy qismlarini ham batafsil va chuqur tahlil qilish talab etiladi. Qishloq xo‘jaligi korxonalarini o‘zlarining tarmoq tuzilishi va ishlab chiqarish ko‘lamidan kelib chiqib, mehnat resurslariga bo‘lgan ehtiyojni, ularning tarkibi va malaka tarkibini mustaqil ravishda belgilaydilar.

4-jadvalda qishloq xo‘jaligi korxonalarini mehnat resurslari bilan ta‘minlash ko‘rsatkichlari keltirilgan. O‘rganilayotgan qishloq xo‘jaligi korxonalarida mehnat resurslari bilan ta‘minlanish dinamikasini

baholash natijalari xodimlarning o‘rtacha sonining qisqarganligini ko‘rsatadi. O‘tgan davr mobaynida mehnat resurslari sonining eng katta qisqarishi “ABM” OAJ tomonidan kuzatildi – 35 kishi yoki 38% ga pasayish; eng kichigi “AAA” OAJ bo‘lib, u yerda davr mobaynida pasayish darajasi 11% ni tashkil etdi.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarida ishchilar sonining kamayishi, birinchi navbatda, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi bilan eng xavfli bo‘lgan mamlakat iqtisodiyotida inflatsiya jarayonlarining mavjudligi bilan bog‘liq makroiqtisodiy sabablar, qishloqlarda ijtimoiy ahvolning shaharga nisbatan pastligi, yosh kadrlarning qishloq xo‘jaligiga bo‘lgan moddiy qiziqishining pasayishi, mehnat resurslarining qishloqdan shaharga va chet elga chiqib ketishining doimiy ortib borishi, shular bilan bog‘liq.

Korxonalarda mehnat resurslari umumiy sonining qisqarishi 100 gektar qishloq xo‘jaligi yerlariga ishchilar bilan ta‘minlashning ham qisqarishiga olib keladi, ishlab chiqarilayotgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining miqdori va sifatiga, va shunga mos ravishda ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish qaytimiga ta‘sir qilmasligi mumkin emas.

Tahlil qilingan barcha korxonalardan “ABM” OAJ bir xodimga to‘g‘ri keladigan chorva mollari soni bo‘yicha eng ko‘p o‘shishga ega (ikki barobardan ortiq). Chorvachilikning eng katta yuki “AAA” OAJga, 2017 yilda bir xodimga 18 boshdan 2022 yilda 22 boshgacha to‘g‘ri keladi. “BAM” OAJ va “BUB” OAJda har bir xodimga nisbatan kam qoramol yuklanishi (7 boshdan 9 boshgacha) kuzatilmoqda.

4-jadvaldagi ma‘lumotlarni dastlabki tahlil qilish natijasida taxmin qilish mumkinki, miqdoriy baholashda “BUB” OAJ va “BAM” OAJ mehnat resurslari bo‘yicha eng katta ishlab chiqarish salohiyatiga ega. Bu xo‘jaliklarida katta miqdordagi qishloq xo‘jaligi yerlariga xizmat ko‘rsatuvchi boshqa ikkita korxonaga nisbatan ishchilar soni ko‘proq. Biroq, bu korxonalarda qoramol yuki va mehnatni fond bilan ta‘minlanganligi nisbati nisbatan past.

Mehnat resurslari nuqtai nazaridan ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanishni baholash miqdoriy va sifat tarkibiy qismlarini tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Miqdoriy ko‘rsatkichlarga qishloq xo‘jaligi mehnatining odam-soat, odam-kun bilan ifodalangan mehnat sig‘imi, shuningdek, hisoblangan ish haqi fondi kiradi (5-jadval).

5-jadval

Qishloq xo‘jaligi korxonalarida mehnat resurslaridan foydalanishning miqdoriy tahlili

Ko‘rsat-kichlar	Yillar						O‘zgarish sur‘ati, % (2022 / 2017)
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Sarflangan, ming kishi-kun							
“ABM” OAJ	26	24	22	20	18	15	57,7
“BAM” OAJ	65	64	66	60	52	48	73,8
“AAA” OAJ	33	32	31,5	30,8	28,5	28	84,8
“BUB” OAJ	101	98	95	93	94	86	85,1
Sarflangan, ming kishi-soat							
“ABM” OAJ	192	184	160	154	141	118	61,5
“BAM” OAJ	481	470	472	460	406	368	76,5
“AAA” OAJ	248	243	239	232	225	219	88,3
“BUB” OAJ	192	184	160	154	141	118	61,5
1 000 000 so‘m tushum uchun mehnat xarajatlari, kishi-soat							
“ABM” OAJ	6,69	6,91	4,61	3,28	2,88	2,19	32,7
“BAM” OAJ	4,06	5,30	4,50	4,70	4,74	4,06	100
“AAA” OAJ	1,85	1,95	1,62	1,39	1,36	1,22	65,9
“BUB” OAJ	4,04	4,65	3,89	3,64	3,45	3,01	74,5
Mehnat haqi fondi, mln. so‘m							

“ABM” OAJ	10 620	10 748	12 808	14 745	14 165	12 235	115,2
“BAM” OAJ	28 517	31 561	33 330	34 594	33 922	34 666	121,6
“AAA” OAJ	27 741	28 809	29 971	33 682	33 046	36 643	132,1
“BUB” OAJ	46 999	48 956	58 172	64 161	65 221	61 884	131,8
Mehnat haqi sig‘imi, mln. so‘m							
“ABM” OAJ	0,37	0,40	0,37	0,31	0,29	0,23	62,2
“BAM” OAJ	0,24	0,36	0,31	0,35	0,40	0,38	158,3
“AAA” OAJ	0,21	0,23	0,20	0,20	0,20	0,20	95,2
“BUB” OAJ	0,26	0,31	0,32	0,33	0,32	0,29	111,5

5-jadvalga muvofiq mehnat sig‘imi ko‘rsatkichlarini baholash natijalari ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida bir xodim yiliga o‘rtacha 270 ish kuni, yoki 2050 kishi-soat ishlagan, ish kuni 7,593 soatni tashkil etdi.

Qishloq xo‘jaligi ilmining rivojlanishi, zamonaviy turdagi mashina va uskunalarni joriy etish, ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirish ob‘yektiv ravishda qishloq xo‘jaligi biznesining mehnat sig‘imini kamaytirishga olib keladi, bu 100 ming so‘m tushum uchun mehnat xarajatlari ko‘rsatkichlari bilan ko‘rsatilgan. E‘tiborli jihati shundaki, “BAM” OAJda mehnat xarajatlari o‘zgarishining davriyligi mehnat resurslari qisqarishining mavsumiy omillari, ulardan foydalanish vaqti va daromad ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi tufayli amalga oshadi.

“BAM” OAJ va “BUB” OAJ qishloq xo‘jaligida eng yuqori mehnat sig‘imiga ega: ushbu korxonalarda 1000 ming so‘m miqdorida tushum olish uchun 2022 yilda mos ravishda 4,06 va 3,01 kishi-soat mehnat sarflagan. Taqqoslash uchun, “AAA” OAJda buning uchun 1,22 kishi-soat, “ABM” OAJda – 2,19 kishi-soat kerak edi.

Mehnat haqi fondi tahlili shuni ko‘rsatadiki, xodimlar soni qisqarganiga qaramay, umumiy xarajatlar smetasida qishloq xo‘jaligi korxonalarida ishchilar uchun mehnat haqi xarajatlari ortib bormoqda. Bu ushbu korxonalarda o‘rtacha oylik ish haqi darajasi o‘shish tendentsiyasiga ega degan xulosaga kelishimizga imkon beradi.

Tahlil qilingan barcha qishloq xo‘jaligi korxonalarida orasida o‘rtacha oylik ish haqining eng yuqori darajasi “AAA” OAJda qayd etildi, unda Sirdaryo viloyati agrosanoat majmuasi uchun o‘rtacha ko‘rsatkichidan ham oshib ketgan. Ushbu xo‘jaligida o‘rtacha oylik ish haqi 2017 yilida 1591 ming so‘mdan 2022 yilda 2082 ming so‘mgacha oshdi, o‘shish sur‘ati 48,4% ni tashkil etdi. Sirdaryo viloyati agrosanoat majmuasida o‘rtacha oylik ish haqining o‘shish sur‘ati o‘rganilayotgan qishloq xo‘jaligi korxonalaridagi xuddi shu ko‘rsatkichdan sezilarli darajada yuqori.

Mehnat haqi sig‘imi ko‘rsatkichini tahlil qilish natijasida “ABM” OAJda mehnatni samarali tashkil etilganligi, “AAA” OAJda yetarlicha barqaror kadrlar siyosati to‘g‘risida, “BAM” OAJ va “BUB” OAJda ushbu boshqaruv sohasida ba‘zi kamchiliklarning mavjudligidan dalolat beradi.

Tahlil jarayonida mehnat resurslarining sifat komponentini baholash mehnat unumdorligi va mehnat haqi qaytimi ko‘rsatkichlarini o‘rganishni nazarda tutadi (6-jadval).

6-jadval ma‘lumotlarini tahlil qilish barcha qishloq xo‘jaligi korxonalarida ishchilarning mehnat unumdorligi ko‘rsatkichlarining o‘shishini ko‘rsatadi, shu bilan birga, “ABM” OAJ mehnat resurslari qaytimining eng yuqori o‘shish sur‘atlariga ega. Biroq, bizning fikrimizcha, ushbu xo‘jalikda mehnat unumdorligining o‘shishiga, birinchi navbatda, mehnat resurslari sonining (38 foizga) qisqarishi hal qiluvchi ta‘sir ko‘rsatuvchi omil bo‘lishi mumkin.

Qiyosiy nuqtai nazardan, “ABM” OAJda o‘rganilayotgan davr boshida ish haqi qaytimi ko‘rsatkichi boshqa korxonalar uchun shunga o‘xshash ko‘rsatkichlardan sezilarli darajada past edi. Biroq, o‘rganilgan davrda, 6-jadvaldagi ma‘lumotlarga ko‘ra “ABM” OAJda mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligining oshishi kuzatilmoqda: mehnat unumdorligi ko‘rsatkichi 3,3 barobar oshdi; mehnat haqi qaytimi 177,4 foizga oshdi.

6-jadval

Qishloq xo‘jaligi korxonalaridagi mehnat resurslaridan foydalanishning sifat ko‘rsatkichlarini tahlil qilish

Ko‘rsatkichlar	Yillar						O‘zgarish sur‘ati, % (2022/2017)
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
1 nafar xodimning mehnat unumdorligi, mln. so‘m							
“ABM” OAJ	354,7	340,3	488,6	711,9	881,9	1185,6	334,3
“BAM” OAJ	537,2	415,1	484,9	475,9	490,8	598,3	111,4
“AAA” OAJ	1792,5	1305,4	1580,3	1704,2	1864,5	2222,3	124,0
“BUB” OAJ	608,9	545,2	653,4	676,3	723,1	950,7	156,1
Mehnat haqi qaytimi, mln. so‘m							
“ABM” OAJ	3,1	2,8	3,0	3,6	4,3	5,5	177,4
“BAM” OAJ	45	3,1	3,4	3,1	2,9	3,2	71,1
“AAA” OAJ	7,6	5,3	6,1	5,8	6,2	6,4	84,2
“BUB” OAJ	4,6	3,9	3,8	3,6	3,9	4,7	102,2

Ishlab chiqarish salohiyatini tahlil qilishning rasmiylashtirilgan modelidan foydalanishga asoslanib, tahlil qilinayotgan davr uchun qishloq xo‘jaligi korxonalarining ishlab chiqarish salohiyati qiymatining hisob-kitoblarini amalga oshiramiz va xarajatlar smetasini taqdim etamiz (7-jadval).

Ushbu modeldan foydalanganda asosiy vositalarning faol qismining ulushi hal qiluvchi omillardan biridir. Tahlil natijasida “ABM” OAJ faol asosiy vositalarning eng past qiymatiga ega ekanligi aniqlandi (2022 yil oxirida 30%), qolgan uchta korxonada bu ko‘rsatkich davr oxirida 68% dan 73% gacha.

7-jadval

Ishlab chiqarish salohiyati darajasi (IChSD), mln. so‘m

Korxonalar	Yillar					
	2017	2018	2019	2020	2021	2022
“ABM” OAJ	4 164	5 294	7 302	13 660	14 840	15 861
“BAM” OAJ	55 520	48 126	66 685	69 274	59 728	63 899
“AAA” OAJ	74 793	76 104	116 185	121 103	113 616	125 006
“BUB” OAJ	77 556	83 448	114 082	126 948	140 584	156 565

Ishlab chiqarish salohiyati qiymatini hisoblash shuni ko‘rsatadiki, tahlil qilingan korxonalar orasida faoliyat hajmi bo‘yicha “BUB” OAJ eng katta ishlab chiqarish salohiyatiga ega, eng kami esa “ABM” OAJ da.

Resurslarni iqtisodiy samaradorligini baholashning analitik koeffitsientlarini o‘rganish asosida maqolada resurslar umumlashtirilgan va qishloq xo‘jaligi korxonalarining ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanish samaradorligini tahlil qilish uchun tarkibiy qismlar tizimini taklif qilingan – 8-jadval.

8-jadval

Qishloq xo‘jaligi korxonalari ishlab chiqarish salohiyatining tarkibiy elementlari tizimi

Ko‘rsatkichlar	Hisob-kitob metodikasi	Shartli belgilarni izohi
Yer komponentini tahlil qilish ko‘rsatkichlari		
1 gektar qishloq xo‘jaligi yerining hosildorligi ($H_{q/x}$)	$H_{q/x} = \frac{D}{Ye_{q/x}}$	D – umumiy daromad, so‘m; $Ye_{q/x}$ – qishloq xo‘jaligi yerlari, ga

1 gektar yerning foydaliligi ($F_{q/x}$)	$F_{q/x} = \frac{SD}{Ye_{q/x}}$	SD – sof daromad, so‘m; SF – sof foyda, so‘m; Am – amortizatsiya, so‘m SD = SF + Am
Biologik komponentni tahlil qilish ko‘rsatkichlari		
Asosiy podaning 1 boshi mahsuldorligi (M_{ap})	$M_{ap} = \frac{D}{Bosh_{Ap}}$	Bosh _{Ap} – sigirlarning o‘rtacha yillik soni, bosh
Asosiy podaning 1 boshiga foydalilik (F_{Ap})	$F_{Ap} = \frac{SD}{Bosh_{Ap}}$	
Yosh hayvonlarning qaytimi (Q_{YH})	$Q_{YH} = \frac{D}{YH_{o'r}}$	YH _{o'r} – yosh hayvonlarning o‘rtacha yillik narxi, so‘m
Moddiy komponentni tahlil qilish ko‘rsatkichlari		
Moddiy asosiy vositalarning qaytimi (Q_{MAV})	$Q_{MAV} = \frac{D}{MAV}$	MAV – moddiy asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati (mahsuldor poda bundan mustasno), so‘m
Moddiy asosiy vositalarning rentabelligi (R_{MAV})	$R_{MAV} = \frac{SD}{MAV}$	
Xom ashyo va materiallar qaytimi (Q_{XAM})	$Q_{XAM} = \frac{D}{XAM_{o'r}}$	XAM _{o'r} – xom ashyo va materiallarning o‘rtacha yillik qiymati, so‘m
Mehnat komponentni tahlil qilish ko‘rsatkichlari		
Mehnat unumdorligi (U_M)	$U_M = \frac{D}{M}$	M – o‘rtacha miqdor, kishi
Bir xodimga o‘rtacha sof daromad (D_{Xodim})	$D_{Xodim} = \frac{SD}{M}$	

Qishloq xo‘jaligi korxonalarining ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanish samaradorligini tahlil qilish uchun taklif etilayotgan komponentlar tizimining o‘ziga xos xususiyati quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish potentsialining tarkibiy qismlari guruhlangan va omillarning to‘rt guruhiga bo‘lingan: yer, biologik, moddiy va mehnat komponentlari;
- qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘ziga xos xususiyatlari qishloq xo‘jaligi korxonasining holati va rivojlanishiga ta‘sir ko‘rsatadigan katta miqdordagi davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishini shakllantirish va iqtisodiy faoliyatda foydalanishni belgilaydi, bu potentsialni baholashda umumiy daromad ko‘rinishidagi moliyaviy samaradorlik ko‘rsatkichidan foydalanishning oqilona sharti hisoblanadi. Misol uchun, tahlil qilinayotgan korxonalarda 2022 yil oxiriga kelib boshqa daromadlar miqdori barcha daromadlarning beshdan bir yoki undan ko‘p qismini tashkil qiladi (17% - 23%), bu bizning fikrimizcha, ishlab chiqarish resurslardan foydalanishni baholashda juda muhimdir;
- aktivlar va xodimlarning rentabelligini hisoblash uchun qishloq xo‘jaligi korxonalarining sof daromatlari ko‘rsatkichidan foydalanish taklif etiladi, sof foyda va amortizatsiya ajratmalari miqdorini hisobga olgan holda. Ushbu ko‘rsatkichdan foydalanish zamonaviy sharoitlarda amortizatsiya siyosatini ishlab chiqarishning ortib borayotgan ahamiyati bilan bog‘liq. Ishlab chiqaruvchi bo‘lgan qishloq xo‘jaligi korxonalarini uchun, mulk tarkibida asosiy fondlarning 50% dan ortiq bo‘lgani amortizatsiyani hisoblashning turli usullaridan foydalanish va amortizatsiya bonusidan foydalanish o‘z moliyalashtirish manbalari qiymatining o‘zgarishiga va pirovardida ishlab chiqarish salohiyati darajasiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

O'rganilayotgan davrda qishloq xo'jaligi korxonalarida sof daromad va amortizatsiya ajratmalarining o'zgarish dinamikasini baholaylik (9-jadval).

9 –jadval

Korxonalarining sof daromadi va amortizatsiya ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	Yil oxirida						O'zgarish sur'ati, % (2022/2017)
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Sof daromad – jami, ming so'm							
“ABM” OAJ	8 980	6 967	10 679	12 936	15 739	18 725	208,5
“BAM” OAJ	29 487	9 591	8 578	10 599	8 971	7 161	24,3
“AAA” OAJ	93 298	31 261	45 282	49 541	64 138	83 153	89,1
“BUB” OAJ	58 222	44 284	48 101	37 226	45 306	63 965	109,9
Amortizatsiya ajratmalari, ming so'm							
“ABM” OAJ	2 688	3 423	4 395	6 257	8 836	10 676	397,2
“BAM” OAJ	4 141	5 261	6 545	7 423	8 759	7 098	171,4
“AAA” OAJ	15 549	20 678	25 129	26 922	34 911	40 729	261,9
“BUB” OAJ	15 320	18 298	20 662	23 268	26 759	31 141	203,3

9-jadvalda keltirilgan tahlil natijalari ko'rsatkichlari qishloq xo'jaligi korxonalarining xo'jalik faoliyatida amortizatsiya ajratmalarining ahamiyatini tasdiqlaydi. O'rganilayotgan uchta qishloq xo'jaligi korxonalarida amortizatsiya qiymati o'rganilayotgan davrda ikki baravardan ortiq, “BAM” OAJda 171,4 foizga oshgan.

2017 yilda korxonalarining sof daromadlaridagi amortizatsiya ajratmalarining ulushi taxminan 20% ni, 2022 yilda esa 49% dan 99% ni tashkil etdi. Amortizatsiya ulushining eng katta o'sishi “BAM” OAJda kuzatildi, bu yerda 2017 yilda bir so'm sof foyda uchun amortizatsiya 16,3 tiyinni tashkil etdi, 2022 yilda bu ko'rsatkich 99,7 tiyinga teng edi.

10-jadvalda to'rt komponent bo'yicha o'rganilayotgan korxonalarining ishlab chiqarish salohiyati darajasini tavsiflovchi asosiy tahliliy koeffitsientlarni taqdim etiladi.

10-jadval

Korxonalarining ishlab chiqarish salohiyatini tahlil qilish

Ko'rsatkichlar	Yil oxirida						O'zgarish sur'ati, % (2022/2017)
	2017	2018	2017	2018	2017	2018	
1 gektar qishloq xo'jaligi yerining hosildorligi (yer), mln so'm							
“ABM” OAJ	25,0	23,2	27,6	39,1	40,3	41,2	164,8
“BAM” OAJ	63,1	47,8	56,5	53,6	48,5	54,1	85,7
“AAA” OAJ	68,5	49,7	59,1	63,2	66,7	75,9	110,8
“BUB” OAJ	54,4	48,2	55,8	58,2	62,9	72,7	133,6
Hosildorlik 1 bosh podaga (biologik), ming so'm							
“ABM” OAJ	73,7	67,0	82,7	110,8	114,4	120,9	164,0
“BAM” OAJ	168,2	127,3	150,6	142,8	129,2	144,1	85,7
“AAA” OAJ	244,0	174,4	203,5	216,6	218,9	235,7	96,6
“BUB” OAJ	216,2	169,2	195,1	2037	218,3	249,5	115,4
Yosh hayvonlarning qaytimi (biologik), so'm							
“ABM” OAJ	4,7	4,2	4,8	5,3	5,1	5,3	112,8
“BAM” OAJ	6,1	4,1	4,0	3,2	2,5	2,7	44,3
“AAA” OAJ	8,5	5,5	5,8	5,6	4,9	5,1	60,0

“BUB” OAJ	6,7	5,5	5,4	4,6	3,9	3,8	56,7
Moddiy asosiy vositalarning rentabelligi (material), %							
“ABM” OAJ	8,0	6,2	9,4	10,0	10,2	11,3	141,3
“BAM” OAJ	31,7	10,1	8,5	9,7	7,7	6,2	19,6
“AAA” OAJ	41,2	13,5	16,5	14,3	16,0	19,1	46,4
“BUB” OAJ	22,6	16,7	16,7	11,7	13,8	19,1	84,5
Har bir xodimga o‘rtacha sof daromad, ming so‘m							
“ABM” OAJ	97,6	88,2	136,9	172,5	228,1	328,5	336,6
“BAM” OAJ	123,9	41,2	36,3	46,5	44,9	39,1	316
“AAA” OAJ	790,7	267,2	393,8	434,6	583,1	791,9	100,2
“BUB” OAJ	164,0	126,2	141,1	108,2	130,2	209,0	127,4

Shunday qilib, qishloq xo‘jaligi korxonalarini uchun yakuniy qiymatlarni taqqoslaganda, “AAA” OAJ ishlab chiqarish salohiyatining eng yaxshi holatiga ega deb taxmin qilish mumkin. Buni 10-jadvalda keltirilgan ko‘rsatkichlar deyarli barcha ma‘lumotlar ko‘rsatadi.

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida ishlab chiqarish salohiyatini tahlil qilishga alohida e‘tibor berib, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida mehnat komponenti va mehnatdan foydalanishni belgilovchi omillarga e‘tibor qaratish lozim, deb hisoblaymiz.

Ishlab chiqarish salohiyatining mehnat komponentini tahlil qilish parametrlari tizimi, axborot-tahliliy modelda ko‘rsatilganidek, u qishloq xo‘jaligi korxonasi hajmini belgilovchi ko‘rsatkichlarga asoslanadi: qishloq xo‘jaligi yerlari miqdori, hayvonlarning o‘rtacha yillik soni, asosiy fondlar qiymati. Korxonaning ishlab chiqarish salohiyatini tavsiflovchi ishlab chiqarish resurslarining hajmi va hajmiga qarab, xodimlarning o‘rtacha soniga bo‘lgan ehtiyoj shakllantirilmoqda.

Qishloq xo‘jaligi korxonasida mehnat xarajatlari baholashda ish haqi fondi miqdorida aks ettiriladi, shu jumladan asosiy va qo‘shimcha ish haqi, shuningdek ishlab chiqarish natijalari uchun moddiy rag‘batlantirish mablag‘lari. Bunda mehnatga haq to‘lash fondining miqdori xo‘jalik jarayonida sarflangan umumiy ish vaqti va xodimning bir kishi-soati ishiga haq to‘lashning o‘rtacha miqdoridan kelib chiqib belgilanadi.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish, modernizatsiya va ta‘mirlash bilan bog‘liq boshqa ishlar va xizmatlarni bajarish, asosiy vositalarni va boshqa moddiy resurslarni tasarruf etish uchun xodimlarning mehnatiga haq to‘lash uchun qilingan xarajatlar pirovardida asosiy faoliyatdan olingan daromadlar va boshqa daromadlar shaklida jami daromadni hosil qiladi.

Potensialning mehnat komponentini amalga oshirish samaradorligini tahlil qilish va baholash jarayoni zamonaviy sharoitlarda eng muhim va murakkab tahliliy jarayondir, samaradorligi ko‘p jihatdan ma‘lumotlarning mavjudligi, to‘liqligi va ishonchliligi bilan belgilanadi [2]. Baholashning qiyinligi shundaki, potensialning mehnat komponenti ko‘rsatkichi shunchaki ishchilarning ball xususiyatlarining yig‘indisi emas. Ushbu ko‘rsatkich har bir xodimning shaxsiy xususiyatlarining umumiy to‘plamini va korxonada ishlaydigan mehnat resurslarini boshqarish tizimining elementlarini aks ettiradi, samaradorligi qo‘llaniladigan shakllar, mehnatga haq to‘lash usullari, moddiy rag‘batlantirish vositalari va sifatli mehnat ko‘rsatkichlari uchun mukofotlarning samaradorligi va yetarliligiga bog‘liq.

Bizning fikrimizcha, bu mehnat resurslarining holati va ulardan foydalanishning yaxlit natijasi sifatida shakllangan bir xodimga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha sof daromad ko‘rsatkichidir, bu qishloq xo‘jaligi korxonasi ishlab chiqarish salohiyatining mehnat tarkibiy qismini baholash uchun o‘lchov bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

O‘rganilayotgan qishloq xo‘jaligi korxonalarini faoliyatini taqqoslaganda, bir xodimga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha sof daromad ko‘rsatkichi bizga birinchi o‘rinda “AAA” OAJni, ikkinchi o‘rinda “ABM” OAJni ajratib ko‘rsatishga imkon beradi, bunda tahlil qilinayotgan davr oxiriga kelib potensialning mehnat tarkibiy qismining integral ko‘rsatkichi 336,6 foizga o‘sdi va “BUB” OAJ va “BAM” OAJdagi xuddi shunday ko‘rsatkichlardan nisbatan yuqori bo‘ldi.

Ishlab chiqarish salohiyatining mehnat komponenti sohasida eng past natija “BAM” OAJda qayd etilgan, bu yerda mehnat resurslarini baholashning asosiy sifat ko‘rsatkichlari – bir xodimga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha sof daromad va ish haqi qaytimi – pasayish tendentsiyasiga ega.

2017 yil bilan solishtirganda 2022 yilda bir xodimga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha sof daromadning o‘zgarishining asosiy sabablarini aniqlash uchun, ishda mualliflar nuqtai nazaridan oltita eng muhim omillarni o‘z ichiga olgan multiplikativ modelni ishlab chiqdilar va taklif qildilar: mehnat sig‘imi, mehnat unumdorligi, bir soatlik mehnat narxi, tushumning daromaddagi ulushi, ish haqi sig‘imi, sof daromad me‘yori.

$$D = \frac{SD}{K} = \frac{SD}{T} * \frac{T}{D} * \frac{D}{MHF} * \frac{K/s}{D} * \frac{D}{K} = M_{SD} * T\% * M_{hq} * N_{K/s} * M_S * U_M \quad (4)$$

bu yerda SD – sof daromad, so‘m; K – o‘rtacha miqdor, kishi; T – tushum, so‘m; D – umumiy daromad, so‘m; MHF – mehnat haqi fondi, so‘m; K/s – mehnat xarajati, kishi-soat; M_{SD} – sof daromad me‘yori, birlik; $T\%$ – daromadda tushum ulushi, birlik; M_{hq} – mehnat haqi qaytimi, so‘m; $N_{K/s}$ – bir soatlik mehnat haqi; M_S – mehnat sig‘imi, soat; U_M – mehnat unumdorligi, so‘m.

Mehnat sig‘imi ko‘rsatkichi analitik maqsadlarda va mehnat rentabelligining teskari ko‘rsatkichi sifatida ishlatilishi mumkin:

$$\frac{K/s}{D} = \frac{1}{D} * \frac{D}{K/s}$$

Taklif etilayotgan model bo‘yicha mehnat salohiyatidan foydalanish samaradorligiga omillarning ta‘sirini hisoblash mualliflar tomonidan har bir tahlil qilingan qishloq xo‘jaligi korxonasi uchun amalga oshirildi. Omilli tahlilni o‘tkazishda tahlil qilingan omillarni almashtirish ketma-ketligi kuzatildi.

11-jadvalda barcha korxonalar kontekstida omillar ta‘sirini tahlil qilish natijalarini taqdim etadi, barcha xo‘jaliklarda mehnatdan foydalanish natijasiga ikki omil – mehnat unumdorligi va bir soatlik mehnat narxi – ijobiy ta‘sir ko‘rsatganligini ko‘rsatdi.

11-jadval

2017 yil ma‘lumotlari bilan solishtirganda 2022 yilda bir xodimga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha sof daromadga omillar ta‘sirini tahlil qilish, mln. so‘m

Omillar	“ABM” OAJ	“BAM” OAJ	“AAA” OAJ	“BUB” OAJ
Mehnat sig‘imi	-68,6	-13,2	-166,0	-56,4
Mehnat unumdorligi	67,9	12,6	149,8	60,4
Bir soatlik mehnat narxi	84,7	72,6	399,2	82,5
Tushum ulushi	-17,2	-20,7	251,8	-32,9
Mehnat haqi qaytimi	131,0	-51,8	-234,9	4,8
Sof daromad me‘yori	33,2	-84,3	-398,7	-13,4
Jami umumiy o‘zgarish	230,9	-84,8	1,3	45,0

11-jadvaldan kelib chiqadiki, “AAA” OAJ 2022 yilda daromadlar ulushining 2017 yilga nisbatan 122,2% ga oshishini ta‘minladi, mehnat resurslaridan foydalanish ko‘rsatkichiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishga muvaffaq bo‘ldi. Shu bilan birga, mazkur xo‘jalikda tahlil etilayotgan davr oxirida ish haqi qaytimi va sof daromad darajasining davr boshiga nisbatan kamayishi mehnat salohiyatidan foydalanish

samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Biroq, 2018 yildan beri dinamikada "AAA" OAJda mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilashning barqaror tendentsiyasi kuzatildi, 2017 yildan 2022 yilgacha bo'lgan davrda 1 nafar xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha sof daromadning o'rtacha yillik o'zgarish darajasi 131,2% ni tashkil etdi.

Sof daromad me'yori har bir so'm tushumda hisobot yilida korxonalarining o'z manbalarining ulushini aks ettiradi. "ABM" OAJda bu ko'rsatkich davr davomida 111,2% ga o'sdi, qolgan uchta korxonada salbiy o'zgarishlar kuzatildi, bu esa qishloq xo'jaligi korxonalarida har bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha sof daromadning pasayishiga olib keladi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarining mehnat salohiyatini baholashning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini tahlil qilish shuni ta'kidlashga imkon berdiki, ushbu boshqaruv sohasida "AAA" OAJ eng samarali siyosatga ega.

Shuningdek, tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, "BAM" OAJda asosiy muammolar ishlab chiqarish xarajatlarining tez o'sishi, shu jumladan mehnat resurslarini saqlash xarajatlari tufayli sof daromadning keskin pasayishi bilan bog'liq boldi. Xo'jaligida bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha sof daromad tahlili shuni ko'rsatdiki, tahlil qilinayotgan davrda mehnat unumdorligining 111,4% ga oshishi bilan ishchilarning bir soatlik ish haqi 159% ga oshdi. Shu bilan birga, "BAM" OAJda ish haqi qaytimi ko'rsatkichi o'tgan davrda 28,9 foizga kamaydi, bu qiyosiy jihatdan salbiy natijadir.

Bizning fikrimizcha, "BAM" OAJda mehnatning yakuniy ishlab chiqarish natijalari uchun xodimlarni moddiy rag'batlantirish va mukofotlash choralari to'liq samarali emas. Tahlil qilinayotgan davrda o'rtacha oylik ish haqining 158,1 foizga o'sishi, birinchi navbatda, mehnat miqdori va sifatining oshishi bilan emas, balki iqtisodiyotdagi inflyatsion jarayonlar bilan bog'liq.

E'tibor bering, "AAA" OAJda o'rtacha oylik ish haqining o'sishi 148,04% ni tashkil etdi, va uning darajasi qolgan uchta xo'jaligiga nisbatan 160-180% yuqori. Ushbu iqtisodiy ko'rsatkichlar "AAA" OAJ xodimlarining o'z mehnatlari natijalaridan yuqori moddiy manfaatdorligini ko'rsatadi, uni samarali amalga oshirish faqat mehnat resurslarini boshqarishning malakali va muvozanatli tizimi bilan mumkin. Qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish salohiyatining mehnat komponentini tahlil qilish va baholashning taklif etilayotgan tahliliy modeli, shuningdek, mehnat resurslarining miqdoriy va sifat parametrlarini omilli tahlil qilish uchun ishlab chiqilgan multiplikativ modeldan, xo'jalik faoliyatini joriy monitoring qilish maqsadida ham, qishloq xo'jaligi korxonalarining rivojlanish istiqbollari asoslash uchun ham foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бычкова С.М. Совершенствование управления агропромышленным предприятием на основе оценки его стоимости (на примере сельскохозяйственных предприятий): – Монография [Текст] / С.М. Бычкова, А.С. Овчинников. – СПб.: СПбГАУ, 2014. – 244 с.
2. Клычова Г.С. Аудит бизнес-процессов предприятий аграрной сферы экономики [Текст] / Г.С. Клычова, А.С. Клычова // Научный альманах. 2015. – № 7(9). – с. 108-112.
3. Сосненко Л.С. Анализ экономического потенциала сельскохозяйственного предприятия [Текст] / Л.С. Сосненко. – LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH Co. KG HeinrichBocking-Str/ 6-8 66121 Saarbrucken, Germany, 2012. – 140 с.
4. Степаненко Е.И. Отчет о финансовых результатах в свете российских и международных стандартов бухгалтерского учета [Текст] / Е.И. Степаненко // Вестник Российского государственного аграрного заочного университета. – 2013. – Т. 19. – № 14. – с. 194-199.
5. Шешукова Т.Г. Совершенствование методики анализа экономического потенциала хозяйствующего субъекта: Монография [Текст] / Т.Г. Шешукова, Е.В. Колесень. – Пермь, Пермский ГНИИ. 2013. – 196 с.

6. Мухаметов А. и др. Ишлаб чиқариш харажатларини туркумлаш ва уларнинг ҳисоби //Iqtisodiyot va ta'lim. – 2021. – №. 5. – С. 351-358.
7. Нурмухаммидова М. Х. и др. Иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш асослари //Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. – 2021. – Т. 1. – №. 6. – С. 401-417.
8. Мухаметов А. Б. и др. Ўзбекистон республикасида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби //Gospodarka i Innowacje. – 2022. – С. 88-96.

